

О ОДНОСУ Ј. Ј. ШТРОСМАЈЕРА ПРЕМА ЦРНОЈ ГОРИ

Спољнополитичка позадина конкордата између Црне Горе и Ватикана

Неговање веза и односа Јосипа Јураја Штросмајера према Црној Гори и према неким истакнутим личностима књажевине било је подређено општим и посебним циљевима католичког црквеног прелата. Сви су били у складу са његовим стратешким циљем да се приближе и коначно уједине хришћанске цркве код свих Словена, а нарочито код Јужних Словена. Овом циљу била је намењена и посвећена његова политичка и културна, као и религиозна делатност. При том је, наравно, имао у виду предност католичке цркве. Али независно од тога он је стално имао на уму националне интересе Хрвата, као и других јужнословенских народа. Југословенска историографија је после другог светског рата углавном објаснила и питање његовог колебања између аустрословенског решења јединства југословенских народа и уједињења Југословена у сопствену државу, независну од Аустро-Угарске. Али о овом постоје још увек сумње, као и што се тиче деловања Људевита Гаја по овом питању: да ли су се у ствари залагали за самосталну југословенску државу или не.¹ По виђењу историографије Немачке Демократске Републике, на основу још увек доступног архивског материјала у Немачкој Демократској Републици, у Совјетском Савезу и Аустрији, може се констатовати да је бискуп Штросмајер последњих тридесет година свога живота свакако имао антиаустријски став и да је видео алтернативу у слободној јужнословенској држави.² У току шест деценија свог јавног де-

¹ Да наведемо овде само неколико аутора који су се о томе одређено изјаснили: Милутиновић Коста, *Први идеолози федералистичке мисли код Јужних Словена*, у Рад ЈАЗУ, Загреб 1952, том 330, стр. 117 и следеће; Чубриловић Васо, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, страна 485—487; Новак Виктор, *Једно спорно питање из српскохрватских односа*, Историјски часопис, Београд 1948, св. 1—2, стр. 1779 и следеће; према Гају упореди: Радови Института за хрватску повијест Свеучилишта у Загребу — У поводу 100 годишњице смрти Љ. Гаја, број 3—1973, наорчито Шидак Ј., *Људевит Гај као историографски проблем*, стр. 7—34.

² Упореди, између осталих: Zöllner Martin, *Почеци односа Јосипа Јураја Штросмајера са Русијом*, у: Научни часопис Хумболт Универзитета у Берлину, Друштво наука о језику.

ловања, он је, истина, често говорио противречно, што је зависило од тренутне тактике. Чини нам се да су његова иступања многострана и блистава. Али управо због тога, као великан свога времена, изазива интересовање историчара и ван своје уже југословенске домовине — коју је он увек сматрао широм од Хрватске. Његов изванредни дух, његова многостраност и његове ораторске способности уздижу га далеко изнад његове домовине. Због тога Штросмајера треба мерити европским димензијама, Он је човек деветнаестог века, али његово дело и његова хтења превазилазе у неким стварима то доба. Упркос томе, као личност, историјски гледано, не треба га прецењивати.

Гледање на Штросмајера у савременом светлу и у ретроспективи

Његови савременици су у њему већ видели изузетну личност Јужних Словена. Зато му са данашњег гледишта дугујемо савремено место у историји и достојно поштовање. И југословенска историографија, односно управо она, има о томе нешто да каже, изузев Виктора Новака, чија дела, у којима је говорио о Штросмајеру, одишу неком врстом идеализирања Штросмајеровог југословенства.³

Италијански државник Marco Minghetti уверавао је белгијског стручњака за привреду и писца Emil Laveleye, да је имао прилике да упозна све знамените људе свог времена „и међу овима на мене су Бизмарк и Штросмајер учинили утисак људи посебне врсте“.⁴ Руски савременик Штросмајера Владимир Соловјов придружује се мишљењу других личности „да ниједан народ нема таквог бискупа“.⁵ Познати енглески историчар Seton Watson пише касније: „заиста је ретко кад неки патриота са толико права носи титулу — први син народа... Као политичару недостајала му је одмереност и уздржљивост; осећање је код њега увек било одлучујуће“.⁶ Аустријски историчар L. V. Südländ: „Штросмајеров значај у културном погледу јесте у томе што је он знатна средства своје богате бискупије ставио на располагање, да би културно обогатио илирски покрет“.⁷ Н, Hantsch тврди да је Штросмајер био једна од најидеалнијих личности национално свесног хрватства,⁸ а немачки и-

³ Упореди: Новак Виктор, *Два антипода*, Загреб 1940. Ј. Ј. Штросмајер апостол југословенске мисли, Београд 1941; црногорски књаз Никола и примас Србије фра Шиме Милиновић на бранику славенског богослужења, у: *Политици*, Београд 7. 12. 1933. и други.

⁴ Laveleye, *Balkanske zemlje*, Leipzig 1888, стр. 84 (cit. Laveleye, Балканске земље).

⁵ Упореди: Szykarski, *Soloviow i Štrosmajer* у: *Istočnocrkvene studije*, Würzburg 1952, св. 2, стр. 100.

⁶ (Seaton — Watson, *Južnoslovensko pitanje u Habzburškoj monarhiji*, Berlin 1913, стр. 136 и 148).

⁷ Südländ, „*Јужнословенско питање*“, 1918, Беч 1918, стр. 632.

⁸ Упореди: Hantsch Hugo, *Историја Аустрије*, 2 тома, Беч 1953, том II, страна 512.

сторичар In der Maug каже да Штросмајер с пуним правом заслужује да и даље живи у историји као најзначајнији хрватски велики Јужни Словен.⁹

У једној књизи о Штросмајеру, која се појавила године 1962. у Салцбургу, пише Ј. Витезић: „Поред изванредне духовне обдарености и пријатне спољашњости истицао се наступом којим је био у стању да сваког очара. Осим тога, у речи као и у делу било је код њега нечег херојског..¹⁰ Овоме се може додати да је Штросмајер био такође одушевљен јахач, који се радо хвалио својим успесима и у гађању. Могао је такође да се сатима посвети картању, а није био ни против добре капљице.¹¹

Бискупова заоставштина, коју је хрватски историчар В. Кошћак после 1945. године делимично анализирао, разјашњава на основу хиљаде писама многе стране његове личности: „Штросмајер је био човек који је поседовао привлачну моћ у друштву. Изванредна речитост, обogaћена високом културом, и лепота његовог духовног богатства употпуњавали су чари његове личности. Он је био шармер, красис га је урођени дар да се допадне околини и да је придобије за себе... и његово држање великог господина отварао су му приступ у врхове европског друштва“.¹²

Гроф Раар, дугогодишњи аустроугарски посланик код Свете Столице, од кога потичу стотине страница у бечком архиву, на којима често непријатељски критикује Штросмајерову „антиаустријску делатност“ код папског двора, у једном извештају, заступајући многе противнике Штросмајерових циљева, одаје му ипак следеће признање: „Као што је уопште познато, бискуп поседује у највећем степену дар да очара. Обдарен богатим преимућствима духа код њега се спретност у говору повезује са изванредно љубазним начином опхођења. Ако је обузет неком идејом, онда он силовито повуче и слушаоца за собом. Увек уме да погоди прави тон и исто тако добро зна кад и где да се позове на разум или душу. У Риму се причало да контакт с њим има нечега што човека везује и очарава. Никакво чудо што је тако раскошно обдарена природа постала идолом Јужних Словена, а на политичком подручју величина са којом се морало рачунати. То објашњава зашто је он умео да привуче на своју страну врховног поглавара цркве“.¹³

⁹ In der Maug, *Југословени*, Берлин, 1932, страна 43.

¹⁰ Витезић Иван, *Католички Словени између истока и запада у светлости идеја и делатности бискупа Штросмајера*, у Zollitsch, Ј. Ј. Штросмајер, Прилози... , Salzburg 1962, стр. 25 и сл.

¹¹ Кршњави И. О., О бискупу Штросмајеру, у Штросмајеровом Коледару за 1907. год., страна 124 и следеће.

¹² Кошћак Владимир, *Штросмајерова оставштина у архиву ЈАЗУ*, у Хисторијски зборник, 1958/59, страна 373.

¹³ Дворски државни архив, Беч, Ватикан — Рим V — П.А. XI, том 259 (1882—1885). Извештај грофа Раара Министарству спољних послова, 12. септембар 1884.

Допустимо да Laveley још једном дође до речи, који, говорећи о Штросмајеру, на крају каже: „...Он говори течно, живо, сликовито, и поред словенских наречја говори француски, немачки, италијански и латински. Али да би исказао своје богато мисаоно благо, није му довољан само један језик и зато се служи час овим, час оним; али најпотпуније тече бујица његових речи кад говори латински. Оно што мисли каже отворено, без дипломатског увијања, са неусиљеношћу детета и дубоком проицљивошћу, човека од духа ... Сиве очи гледају јасно, са блиставим одушевљењем, а зраче сјајем који је истовремено ватрен и благ и који одаје човека великог духа и великог срца“.¹⁴

Овде треба још констатовати да је бискуп био популаран и омиљен и код народних маса своје велике бискупије и у целој Хрватској. Свуда у Хрватској, у свакој гостионици и удружењу, у становима многобројних сељака висила је његова слика, и Laveley налази у томе ретко дирљиву популарност једног човјек у народу.¹⁵ Шири израз ове популарности била је поплава телеграма упућених Штросмајеру после великих, смелих говора, који су служили за узор, пред учесницима I ватиканског концила у марту и јуну 1870, који су стизали из најмањих села његове домовине, од учитеља, свештеника и обичних људи, у којима су ови захваљивали за његово иступање у Риму. Уз један такав телеграм из православне Црне Горе, где је Штросмајер спонтано био изабран за почасног члана удружења Читаонице на Цетињу, наведимо један новински коментар, карактеристичан за расположење у читавом јужнословенском подручју: „Немојте мислити да и ми из ових сивих стјеновитих клисура нијесмо мислили на југословенског патриоту, црквеног поглавара, којим се поноси цио наш народ пред лицем читавог свијета. Испуњени смо поносом и захвалношћу због његових безбројних добрих дјела, његовог високог духа... који га приказује свијету као истинског јунака из златног грчког и римског доба“.¹⁶

Значај конкордата, Црне Горе и њеног владара

Једини већи успех који је ипак Штросмајер постигао у области политике, односно црквене политике, било је склапање уговора између Ватикана и Књажевине Црне Горе 1886. Али овај успех је вема скроман и врло релативан. Овај конкордат је био веома сензационалан и само мали број посвећених је сматрао могућим закључење уговора. Папа Лео XIII допустио је надбискупији за Црну Гору, Антивари — Бар, која је ство-

¹⁴ Laveleye, *Балканске земље*, страна 81.

¹⁵ *Ibidem*, страна 82.

¹⁶ Цитирано према Новаку, *Два антипода*, страна 35.

рена на основу конкордата, да тамошњи католици користе словенску литургију. Међутим, у Црној Гори било је отприлике само 4000 настањених католика, који су углавном после Берлинског конгреса 1878. године били придодати Књажевини, а ови нису чак били ни Словени. Били су углавном Албанци.¹⁷

У вези с тим извојевана је битка за литургију на словенском језику, да би се постигао високи циљ уједињења црква, на основу чега — како је констатовао Е. Winter, изврстан познавалац односа Ватикана према словенским народима — „овде у овом веома забаченом куту Балкана требало је, према Штросмајеровој замисли, да буде припремљена црквена унија са православном црквом“.¹⁸ По питању постанка конкордата између Ватикана и Књажевине Црне Горе ова студија се, добрим делом, ослања на публикацију Риста Драгићевића, који је већ пре 40 година на сигурношћу обухватио и приказао најбитније ствари овог историјског догађаја.¹⁹ Смисао ове студије је, сем тога, у томе да се, уз помоћ једне широке базе извора, закључење конкордата постави на широј основи да се при том Штросмајерова улога процени европским мерилима.

При исцрпнијем разматрању архивског материјала у појединим југословенским архивама,²⁰ пре свега у бечкој Хаус-Хоф архиви и Државној архиви, и према коришћењу Штросмајерове преписке са црногорским књазом и његовим секретаром Сундечићем,²¹ као и са Рачким, и после прегледања оскудне литературе,²² добија се утисак да је овај уговор о конкордату са малом, скоро искључиво православном књажевином у цршевитим „Црним брдима“, имао у оно време далеко већи значај него што се, гледано из ретроспективе, уопште сматра. То се може видети по реаговању бечке и пештанске владе, по држању Русије и Светог синода, црногорског књаза и — уколико се то може установити — по држању римског папског двора. По свему судећи, папски двор и руска влада, односно Свети синод, упустили су се при том у експериментат и Црну Гору, тесно

¹⁷ Упореди уз текст о албанско-католичком становништву рад од Норса барона Франса, *Католичка северна Албанија*, сепарат из (Földrajzi Közlemenyek — Пешта, изашао у Бечу — без године (1907?), о односима религије и у областима које се граниче са Црном Гором, стр 27 и следеће).

¹⁸ Winter, *Русија и словенски народи у дипломатији Ватикана*, Берлин 1950, страна 114 (Winter, *Русија и словенски народи*), исти: *Русија и папе*, 3 тома, том I и II 1961, том III 1970.

¹⁹ Упореди: Драгићевић Ристо, *Уговор Свете Столице с Књажевином Црном Гором 1886. године* у: „Историјски записи“, Цетиње, 1940, изашло броширано сепаратно, 24 стране.

²⁰ У Државном архиву СР БХ, Сарајево, и Државни архив СР Црне Горе, Цетиње.

²¹ У Штросмајеровој заоставштини у Загребу. Сем тога, великим делом објављени у црногорским „Записима“ (том XIII и XIV).

²² Упореди из текста Р. Драгићевића, Несторовић Ђ. Б., *Конкордат између Србије и Ватикана*, Београд 1902, с. 40 и сл. Mashanaglass, Mc Swiney de. *Црна Гора и седнице у Риму*, 1902; Winter, *Русија и папство*, свеска II, поглавље о Штросмајеру, стр. 327 и следеће.

повезану са Русијом, пробе ради, изабрали за унију цркава. Наравно да је црногорски књаз Никола при том имао своје посебне интересе. Штросмајер, са своје стране, ишао је околичним путем, да би на овај начин убрзао унију цркава и јединство Јужних Словена, а при том је увек тежио да постигне још више. Уосталом, ово је био његов последњи већи покушај.

Црна Гора је имала интересантну историју када је њен књаз „као први словенски државни поглавар“ закључио споразум са папским двором. Као позадина града-републике Дубровника, вешто користећи столећима констелацију снага између Турске, Аустрије и Венеције, могли су југозападни Срби, Црногорци, који су некад живели у овом пустом кршевитом подручју, углавном успешно, да се дефинитивно одупру поробљавању од стране Турака. Често је у ово време становништво, у првом реду мушко, било скоро потпуно истребљено у дуготрајним одбрамбеним борбама против Турака. Црна Гора је била релативно самостална држава, што се, све до 16. века, може констатовати.²³ Генеза црногорске државе била је и још увек је очигледно оспоравана у југословенској историографији. Многи историчари водили су о томе дискусије у историјско-научним часописима, са циљем да то објасне.²⁴

Већ крајем 17. и почетком 18. века, иако само релативно, била је беспутна Црна Гора слободна словенска мала држава на југу, која је са великом Русијом, нарочито за време владавине Петра I, имала пре свега тесне црквене везе.²⁵ После пољског устанка 1830. године планирале су чак и пољске избеглице да овде, у Црној Гори, оснују другу већу јужнословенску државу, независну од Турака, Русије и Аустрије. Czartoryski је овај задатак поверио једном од најпроминентнијих пољских избеглица, Чајковском.²⁶ Тек пошто је овај покушај пропао, пољске избеглице су се четрдесетих година оријентисале на Србију као центар једне такве суверене „Илирске државе“.²⁷

Књаз Никола Петровић Његош, синовац Петра II, највећег песника на јужнословенском језику, ступио је 1860. године на црногорски књажевски престо као млад човек. За време његове владавине, која је трајала преко пола века, проширила се

²³ Павићевић Бранко, *Стварање црногорске државе*, Београд 1955; Станојевић Г., *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1963.

²⁴ Упореди, између осталог, Б. Павићевића, *Полемика против аутора Историјских записа Цетиње*, у: *Историјском гласнику Београд 1954*, св. 4, с. 159—171 и Ђурђев Бранислав, *Два прилога историји Црне Горе*, у: *ibidem*, 1956, свеска 3—4, страна 36—63.

²⁵ Упоредити: Ђорђевић Владан, *Црна Гора и Русија 1784—1814*, Београд 1914; Јовановић Јагош, *Везе Црне Горе са Русијом од половине 16 вијека до данас*, у: *Историјски записи, Цетиње 1948*, књ. 4, св. 1—3; Јалић Радован, *О традиционалним везама између Црне Горе и Русије*, у: *ibidem*, 1951, свеска 7—9, страна 273—294.

²⁶ Дурковић-Јакшић Љубомир, *Србијанско-црногорска сарадња*, Београд 1957, страна 38 и следеће.

²⁷ *Ibidem*, страна 64.

територија земље од 4.500 km² на чак 15.000 km²; после Берлинског конгреса имала је отприлике 160.000 становника.²⁸

Становништво Црне Горе бавило се у оно време скоро искључиво сточарством и пољопривредом.²⁹ Новчана привреда почела је тек крајем века да се пробија, да би уништила патријархално организовано племе.³⁰

Маркс и Енгелс су у вези са почецима источне кризе поново писали о црногорској независности и са интересовањем су пратили збивања на Балкану.

У западној Европи створена је на основу романтичних приказивања црногорских односа такође романтична, релативно нетачна слика о земљи „Црних брда“. У студији Д. Перића изнета библиографија о Црној Гори оног времена даје овај закључак. Зоран Константиновић је изнео у путописима о Црној Гори 1960. године најновије стање.³¹ Али од вајкада, нарочито после објављивања Његошевог „Горског вијенца“, постојало је право интересовање историчара и етнографа у Европи за Црну Гору и Црногорце, које побуђује поштовање и дивљење.

Један немачки научник је све заинтересоване, на целом подручју у коме се говори немачки језик, ближе упознао са Црном Гором и њеним особеностима у погледу њене историје и племенског живота. То је бивши слависта Gerhart Geseman, који је у својој књизи „Црногорац“ и у другим делима „херојски начин живота“³² многих црногорских племена нешто реалније и упечатљивије приказао. Доцније је чак један од најпознатијих нацистичких идеолога, Franc Tirfelder, веровао да може, позивајући се на Г. Геземана, штавише, да извуче закључак да је

²⁸ Упореди: Schwarz, Bernhard, *Црна Гора*, Leipzig, 1883, стр. 458.

²⁹ Упореди уз то: Zöller Martin, *О империјалистичкој политици Немачке према Југославији*, у: *Годишњаку за историју привреде*, 1963, део IV, страна 291—312, (О империјалистима у Црној Гори пре 1914, нарочито, стр. 292 и следеће).

³⁰ Уз економске односе у Црној Гори у другој половини XIX века до 1914, упореди најновије резултате испитивања Булајић Жарка, *Аграрни односи у Црној Гори — 1878—1912*, Титоград 1960; Ђуровић Мирчета, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958; Хитрова Н. Ј., *Социјално-економско развитие Черногоории в конце XIX и начале XX века*, у *Краткие саобщения института Словјановеденија*, бр. 20, Москва 1956, стр. 85—95; Франетовић Динко, *Историја поморства и рибарства Црне Горе до 1918. год.*, Титоград 1960.

³¹ Упоредити: Перић Душан, *Огледи библиографије о Црној Гори на страним језицима*, у: *Историјски записи*, 1951, свеска 1, 3, стр. 357—365; Константиновић Зоран, *Немачки путописи о Србији и Црној Гори*, München 1960.

³² Изашло у Прагу 1934; упореди истоимену књигу, Берлин 1943; и *Јунаци, пастири и хајдуци*, München 1935; сем тога: Wendel Hermann, *Југоисточна европска питања — Стара и нова Црна Гора*; Берлин 1918, исти (писац), *Уздуж и попреко кроз словенски југ*, Франкфурт на Мајни 1922.

фашистичко, херојско схватање живота и поглед на свет Немаца сличан схватању Срба и Црногораца.^{32а}

Пажња Штросмајера и његових пријатеља била је после Берлинског конгреса, а нарочито пошто је Књажевина Србија 1881. потпуно потпала под утицај Аустро-Угарске, усмерена све више према „другој слободној јужнословенској“ држави, Црној Гори, „која је била наклоњена Русији“. Можда првенствено и из политичких разлога, јер су неки кругови младе буржоазије јужнословенских народа били веома заинтересовани за уједињење Србије и Црне Горе. Али Србија и Црна Гора нису требале да добију заједничку границу.³³ Једна од главних тежњи аустроугарске спољне политике на Балкану, која је од 1878. г. Санџак користила као клин између обеју земаља, састојала се у томе да то спречи. Ако би Србија и Црна Гора имале заједничку границу, онда би развијенија српска буржоазија преко црногорског приступа Јадранском мору могла да обавља увоз и извоз, а да при томе не буде ометана од Аустро-Угарске. Аустро-Угарској је такође пошло за руком да спречи изградњу железничке линије Дунав — Јадранско море.³⁴ На овај начин су владајући кругови Аустро-Угарске поставили око Србије царинску зону, коју је српска буржоазија успела да пробије тек са династијом Карађорђевића, који су били у пријатељству са Русијом, и то тек после царинског рата од 1906—1909. год.³⁵

Тако замишљено уједињење Србије и Црне Горе требало је да доведе на престо уједињене државе Николу и његову династију,³⁶ пошто се — већ две и по деценије пре тога, под Михаилом — најпре Никола у корист Обреновића тога одрекао.³⁷

Штросмајер је у једном од својих писама књазу Николи, у вези са припремама за конкордат, написао: „Ствар је, по мом чврстом убјеђењу, тесно повезана са будућношћу Црне Горе и са оним тежњама, које вам је Бог у срце усадио, да бисте их ви остварили пред оним делом Европе и пред нашим народом“.³⁸ Углед и утицај црногорске куће требало је и даље да

^{32а} Упореди: Thierfelder Franz, *Утисци из Југославије*, Културно-политичке белешке са пута, у: *Дух времена* (Geist der Zeit), 17, 1939, 4, стр. 2, 5, 3, и следеће: Ово необично упоређење уследило је у времену када је фашистичка Немачка покушала да поред економске пенетрације Југославије врши утицај на ову земљу и у културно-политичком погледу.

³³ Упореди: Вујовић Димо, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962.

³⁴ Упоредити: Ђорђевић Димитрије, *Пројект јадранске железнице у Србији*, у: *Историјски гласник*, Београд 1956, св. 3—4, стр. 3—33.

³⁵ Назван и рат у вези са свињама, јер је Аустро-Угарска на наваљивање мађарских велепоседника забранила увоз српске стоке и транзит за српску робу; упореди: Markow, W., *Србија између Аустрије и Русије*, Берлин 1929, страна 68 и следеће, и Hallgarten Georg, S. F., *Империјализам пре 1914*, 2 тома, München 1951, том II, страна 75—77.

³⁶ Упореди: Вујовић Димо, цитирано дело, страна 26.

³⁷ Упореди: Vladenovitsch, *О историјском пореклу југословенске и деје о држави*, Нови Сад, 1922, страна 42 и следеће.

³⁸ Упореди: Штросмајерово писмо Николи, од 2. марта 1879, у ЈАЗУ, Штросмајерова заоставштина, Загреб, под преписком: књаз Никола.

расте, када су се две од пет „изузетно лепих“ кћерки Николиних удале за два велика кнеза из царске куће.³⁹ Никола је био чак гаст двојице еврспских краљева, италијанског Виктора Емануела и каснијег српског Петра Карађорђевића. Наследник престола Данило оженио се принцем из Mecklenburg-Strelitz висококнежевске куће, што је био догађај, који је са својим последицама у мекленбуршкој државној архиви забележен већим бројем докумената.⁴⁰

На свај начин Никола је умео да за себе извуче корист и да и код Ватикана, између осталог, подигне свој углед. Он се ипак у овој фази не може поредити са оним „највештијим берзанским шпекулантом међу владарима“, који је један од балканских ратова почео осам дана пре утврђеног рока, да би на бечкој берзи правио послове.⁴¹ W. Markov га упоређује касније — у 20. веку — са великим свећњаком, који свуда пружа своје краке, да би примио напојницу.⁴²

Ипак неки историчари полазе у оцењивању његове личности углавном од последње фазе његовог деловања, да би дошли до једнострано негативног суда о њему као историјској личности. И њега је требало посматрати у односу на његово време и околину и не преценити га историјски. Прве деценије његове апсолутистичке владавине имају поред свега релативно напредне црте. Умео је да велики број значајних људи довуче у кршевити главни град Цетиње. Овде је покушао да створи „песнички круг“, о коме се често мислило са потцењивањем, а који је ипак дуго времена водио један од најзначајнијих јужнословенских песника Лаза Костић, у који је Никола с правом и самог себе убрајао.⁴³ Из Војводине, насељене Србима, а којом су владали Мађари, одредио је он једног од најнапреднијих либералних демократа и федералиста југословенских народа, Јована Павловића, да буде први црногорски министар културе.⁴⁴

³⁹ Hallgarten, *Империјализам пре 1914*, том II, стр. 255, прим. 2 и 3) може да саопшти интересантне ствари о политичкој активности ових кћерки из „црних брда“. Милица је била удата за Николу Николајевича, врховног заповедника царистичке армије у првом светском рату; упореди такође: Hallgarten, *Империјализам пре 1914*, том II, страна 269 и следеће.

⁴⁰ Упореди: Zöller Martin, *Материјали о Црној Гори у архивима НДР*, у: Историјски записи 1965, свеска 2, страна 86—88.

⁴¹ Hallgarten, цитирано дело, том II, страна 269.

⁴² Упореди: Markow Walter, *Актери балканске дипломатије од 1878—1912*, у: Годишњаку за историју немачко-словенских односа и за историју источне и средње Европе, том 2, Halle 1952, стр. 227 и следећа.

⁴³ Никола је написао неколико значајних дела, између осталих, „Балканску царицу“, која је пре 1914. спадала у сталан репертоар југословенских позоришта.

⁴⁴ Упореди: Милутиновић, *Први идеолози*, страна 113 и следеће; осим тога, упореди: Поповић Петар, *Војвођани у служби Црне Горе*, у: Годишњак Философског факултета, Нови Сад 1957, том II, стр. 21—50 (Поповић долази до закључка да се Никола бавио релативно напредном политиком школства, што се, између осталог, испољава у томе да је у Црној Гори било на почетку века само 51 посто аналфабета, у Босни и Херцеговини било је 91 проценат).

Једна од његових највећих заслуга било је то што је најзначајнији јужнословенски правник 19. века Валтазар Богишић имао задатак да изради имовински закон и да у Црној Гори спроведе реформу устава. Богишић, који је био пореклом из јужног далматинског града Цавтата, постао је први црногорски министар правде. О деловању овог веома образованог, осећајног човека као дворског библиотекара у Бечу и о његовој делатности за време његовог панславистичког доба у Одеси и Москви, као и о његовим студијама у Паризу, писали су последњих деценија многи знаменити научници на истоку и западу. Нарочито треба истаћи обимну, изврсну биографију о Богишићу из пера швајцарско-немачког историчара Вернера Цимермана, коју је написао углавном на основу архивског материјала у Црној Гори и Богишићевог архива у Цавтату.⁴⁵ Ови потези за време Николине владавине објашњавају такође што су се Штросмајер и Рачки једно време бавили мишљу да у Црној Гори оспују још један јужнословенски универзитет.⁴⁶

Са свима овим људима, као и са самим Николом, његовим секретаром Сундечићем и каснијим надбискупом Бара Милиновићем, био је Штросмајер тесно повезан када је почео да се бави закључењем конкордата. Још године 1878, пред аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине, писао је Гледстону: „Црногорце и њиховог... заиста херојског књаза заиста не треба никоме да препоручујем. Ако иједан мали народ заслужује дивљење света, онда то заслужује овај дивни црногорски народ, који се као орао настанио на овој високој и сиромашној стени, да би слободу и независност платио хиљадама жртава и одрицањима која су трајала столећима.“⁴⁷

У областима које су Берлинским конгресом 1878. припале Црној Гори дошло је под црногорску врховну власт чак и 3000 албанских католика, неколико племена Мирдита, за које је тобоже требало издејствовати регуларни статус. Године 1879. Штросмајер је писао, пошто је већ шездесетих година био у вези са Николом,⁴⁸ да овај од папе треба да тражи сопствену бискупију за своје католике.

Свде је Штросмајер поново показао свој смисао за симболику. Он је предложио Антивари — Бар за седиште биску-

⁴⁵ Zimmermann W., *Валтазар Богишић 1834—1908*, — Прилог јужнословенској историји религије и права у 19. столећу, — Wiesbaden 1961; сем тога појавила се једна биографија Ника С. Мартиновића, *Валтазар Богишић — Историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње, 1958; В. Новак, *Кореспонденција Рачки — Богишић*, Београд 1963; Леградић Р., *Дјело и поглед на свијет Балтазара Богишића*, у: *Ист. записи*, 1952, свеска 4—12, страна 201—220.

⁴⁶ Упореди: Новак, *Фрањо Рачки*, Београд 1958, страна 290 и следеће; упореди такође: писмо Милиновића Штросмајеру од 26. 1. 1889, Штросмајерова заоставштина — ЈАЗУ Загреб, преписка са Милиновићем.

⁴⁷ Упореди: Seaton — Watson, *Јужнословенско питање*, страна 617.

⁴⁸ Он је завештао 2000 гулдена за штампарииу и написао једно срдачно писмо уз то (упор. заоставштину ЈАЗУ, под: књаз Никола).

пије. Бар је као надбискупија од XI века био седиште првог надбискупа читаве средњовјековне Србије.⁴⁹ То је било седиште католичке бискупије од 1867, када је тадашњи бискуп Ch. Roeten пренео своје седиште у Скадар.⁵⁰ Штросмајер и Никола успели су чак да Бар 1886. године поново постане католичка надбискупија. Тиме је указано на значај који је тај град имао у средњем веку, одакле је надбискуп, преко уније цркава, а и после њеног остварења, требало да делује и на ширу српску позадину.⁵¹ Надбискуп Милиновић имао је такође титулу: *Primas regni serbiae*. Штросмајеру је такође пошло за руком да заједно са далматинским фрањевцем Шиме Милиновићем прогура једног од својих присталица за надбискупа. У преговорима тражио је са своје стране да овај црквени поглавар не сме да буде аустрофил и да не сме да се излаже опасности да постане оруђе Хабсбуршке монархије.⁵² Али пре него што је дошло до стварања надбискупског седишта и конкордата, морао је Штросмајер, у сталној борби с аустроугарском владом, као и са њеним дипломатима при Ватикану, у Петрограду, Берлину, Лондону, са „безглавом“ српском владом, са клерикалима свих боја и са проаустријском кликом при Ватикану, да савлада многе препреке. Ове политичке интензивне године Штросмајера стоје у тесној вези са источном кризом.

Велики Штросмајеров план у вези са источном кризом и Црном Гором

У грозничаве спољнополитичке активности бискупове, као и у активности у погледу унутрашње политике у националним оквирима,⁵³ нарочито од 1875. год., била је, наравно, укључена и Црна Гора. У вези са стогодишњим обнављањем ове кризе, којој је у Сарајеву и Скопљу у јесен 1975, односно у прољеће 1976. посвећен један симпозијум, данас се може констатовати да Штросмајерова изванредно велика агилност на европској сцени у оно време у крајњој линији „није уродила

⁴⁹ Основано је 1040, упореди: Драгићевић, *Уговор...*, стр. 2.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Штросмајер је уз то написао: „Уверен сам да ће стара Дукља — или Бар — надбискупија бар нешто повратити од свог старог сјаја и свог значаја“. (Цитат по Драгићевићу, *Уговор...*, стр. 13).

⁵² *Ibidem*, стр. 13; упореди такође Штросмајерову заоставштину ЈАЗУ, Загреб, Преписка са Милиновићем.

⁵³ Упореди уз то најновији рад Драгутина Павлићевића *Одбори за помагање и босански пребјези... 1876—1878*, у: „Радови“ Свеучилишта у Загребу — Институт за хрватску повијест, бр. 7 — 1975, стр. 219—248, исти, *Одјек босанског устанка у сјеверној Хрватској*, у: *ibidem*, бр. 4 — 1974, стр. 121—196, при чему је једно поглавље посвећено делатности Штросмајера. Упореди такође: Ивовић Јован, *Црна Гора и догађаји у Босни и Херцеговини и Санџаку 1878—1882. год.*, у: *Историјски записи 1948—1949*, свеска 1—2, 3—4, 5—6.

плодом“.⁵⁴ Свакако, испунила су се у много чему његова предвиђања после првог, односно другог светског рата. Посебно и шире испитати какву је улогу Штросмајер у својој рачуници доделио Црној Гори у вези са решењем јужнословенског питања за време и после источне кризе — прелази оквир ове студије. У преписци између њега и Николе и енглеског политичара Гледстона налазимо у већ поменутим писмима неке сигурне доказе за то. Почетком 1879. пише о књазу Николи, пошто су га веома разочарале Аустро-Угарска и Русија због препуштања Босне и Херцеговине првој велесили, да је ствар повезана са оним аспирацијама које је Бог ставио на душу књазу Николи да их оствари пре западне Европе и пре Југословена.⁵⁵ Гледстону је писао још пре окупације да Црногорце и њиховог одишта херојског књаза не треба да препоручује, он и његов народ заслужили су да их свет високо цени.⁵⁶ Горе поменуте мисли, као и чињеница да су Штросмајер и Рачки имали на уму још један универзитет на Цетињу а не у Београду, допуштају да се на основу даљих доказа закључи да је Штросмајер желео да види Николу на челу „јужнословенског краљевства“.

На овоме месту треба такође споменути меморандум састављен са Светом столицом 1876. године у вези са источном кризом и упућен руској влади, у коме је Црна Гора требало да одигра извесну улогу.⁵⁷ Фердо Шишић назива га најзначајнијим Штросмајеровим политичким списом.⁵⁸

Придржавајући се свих конспиративних правила⁵⁹ меморандум је, о коме се Штросмајер договорио у појединостима са својим пријатељем Рачким, упућен преко руског државног саветника у Министарству просвете Александра Хесена руској влади. На изричиту жељу бискупа, овај спис је све до његове смрти чуван у тајности и најпре предат Ф. Рачком на чување, да би му се у Такову потом изгубио сваки траг.⁶⁰ На крају списка изјашњава се Штросмајер спремним да сарађује на закључењу конкордата између Ватикана и Русије, али указује да ово може да се изврши само у тајности и изражава „поново и поново“ молбу да се при том не помиње његово име.⁶¹

О судбини меморандума упућеног руској влади и његовој садржини до сада није ништа познато. Он чека да га протгу-

⁵⁴ Упореди уз то рукопис од М. Zöllera уз објављене „Прилоге“, Сарајево.

⁵⁵ Писмо Штросмајера Николи од 2. марта 1879, у ЈАЗУ — Штросмајерова заоставштина.

⁵⁶ Seaton — Watson, гитирано дело, стр. 617.

⁵⁷ Упореди: Zöller M., *Штросмајер и Русија*, стр. 240—241.

⁵⁸ Упореди: Шишић, *Prepiska Štrosmajer — Rački*, том 2, предговор.

⁵⁹ Упореди: *ibidem*, стр. 45 и следеће.

⁶⁰ Кад је 1894. Рачки умро, Штросмајер је једини примерак опет дошо у Таково. Тек после Штросмајерове смрти овај се примерак опет вратио у Архиву Академије у Загребу, где се данас чува у Штросмајеровој заоставштини.

⁶¹ *Ibidem*, стр. 63.

мачи неки историчар, коме ће бити одобрено да му, у једној од совјетских архива, уђе у траг, уз који вероватно постоји руски коментар. Са руске, односно совјетске стране, не постоји до сада, колико ми знамо, никаква публикација о томе. Могу се, дакле, користити унакрсне везе и трагати индиректно. Закључци о томе ће добрим делом бити спекулативни.

Пре свега пада у очи да је Штросмајер већ 1876. године предвидео констелацију империјалистичких снага, како су се деведесетих година почеле да оцртавају. На једној страни видео је Немачку и Аустро-Угарску, а на другој Русију и Француску и касније Тројну антенту. Нарочито му је лежао на срцу савез између двеју великих сила Француске и Русије, и то је била једна од његових омиљених идеја. Двадесет другог септембра 1876. Штросмајер је, пошто је примио писмо кнегиње Трубецкаје,⁶² предвиђајући рат Русије против Турксе, која ће устаницима у Босни и Херцеговини, као и Србима и Црногорцима, доћи у помоћ у борби против Турака, писао Рачком следеће: „Ако Русија у случају рата не буде у стању да себи обезбеди такву неутралност, којом ће Аустрију чврсто држати у својој руци, онда ће Немачка једног дана бити против Русије, о чему она већ данас сања“. Шта о томе у Промеморији стоји заслужује да се три пута прочита.⁶³ Само неколико дана пре тога написао је следеће, заиста значајне речи: „Увек је постојао извештан пагански нагон ка тиранији, који се преноси на читав свет или поједине делове. Ако ова неразумна тежња победи код Немаца упркос њихове високе учености и разборитости, то би значило за читаву Европу... пропаст“.⁶⁴ Године 1888. бискуп је писао: „ако Русија и Француска не разбију Немачку хегемонију у Европи, пашћемо ми као жртва“.⁶⁵

За нас савременике који смо доживели како се ова прогноза деловањем немачке експанзије у првом светском рату и фашистичке тираније под вођством крупне буржоазије, која је имену немачке нације нанела толико срамоте, остварила у другом светском рату, за нас ова разматрања нису неинтересантна. Ово предказивање, додуше, није резултат објективне научне анализе класних покретачких снага, али на упечатљив начин унапред указује на последице тежњи за влашћу, као и на идеологију презирања народа каснијег немачког империјализма у односу на „мање вредне источне народе“.

После кризе писао је Рачком пророчанске речи: „Аустро-Угарска је слепо умарширала у Босну... Ја се међутим плашим да ће Босна, ако не одмах, онда кроз извесно не тако дуго време, дати повода за велике догађаје“. Четири деценије после

⁶² Штросмајер је разменио 59 писама са кнегињом, која се могу видети у његовој заоставштини у Архиву Академије у Загребу.

⁶³ Ф. Шишић, *Кореспонденција*, том 2, страна 65.

⁶⁴ *Ibidem*, страна 51.

⁶⁵ *Ibidem*, том 3, стр. 374; Шишић, *Кореспонденција*, том II, стр. 184.

тога одјекнуо је пуцањ у Сарајеву. У исто време са источном кризом и руско-турским ратом 1887. године пада и смрт Пија IX. Владавина Лава XIII, која је потом уследила, створила је Штросмајеру велике могућности на црквено-верском подручју. («Slawenenzyklika» била је објављена. Напори бискупови да склопи конкордат са Русијом најпре су код руске владе уродили плодом, али су касније остали без успеха. Бискуп,⁶⁶ кога никакав неуспех није могао да обесхрабри, радио је истовремено енергично даље на конкордату са Црном Гором, нарочито од када је — као што је поменуто — српска влада од 1881. године са владаром на челу била под утицајем Аустро-Угарске.

Штросмајер — иницијатор конкордата и његов политички циљ

Припреме за закључење конкордата Свете столице са Црном Гором могу се тачно пратити на основу Штросмајерове преписке. Нема никакве сумње да је Штросмајер био иницијатор и покровитељ овог уговора. Пре тога било је са више страна гласова, који су упозоравали у вези са закључењем. Разумљиво је што су они с аустроугарске стране били гласни, пошто су објављене тачке морале изузетно да узнемире највише власти монархије. Са руске стране, интересантно, није их било, ако се узму у обзир поменуће архиве. Али се зато јавио упозоравајући глас једног југословенског патриоте, који је био у тесној вези са двором на Цетињу, и који се, с друге стране, издавао за Штросмајеровог пријатеља. Овај је, крајње узнемирен и уплашен, опомињао због уговора. Особа, чији се идентитет није могао сазнати, писала је 16. марта 1879. из Рима у Црну Гору: „Читао сам писмо које је кардинал Нина писао Штросмајеру. То је све лепо и добро, али за име Бога и Ваше душе не треба се шалити са Светом столицом, која, кад јој се пружи један прст, хоће читаву руку. Иако ја нисам позван да одлуучјем о томе шта и како ви нешто радите, ипак би ми било жао, ако би папском двору успело да надмудри Црну Гору, што је, у односу на све државе на свету, код њега увек била навика па и данас. Због тога сматрам својом патриотском дужношћу да упозорим на римску поповску тактику“.⁶⁷

Пошто су најзад све тешкоће, захваљујући неубичајеној спремности папског двора да учини концесије, биле отклоњене, потписан је конкордат 18. августа 1886. У име књаза Николе Сундечић, и државни секретар Јакобини. Нешто касније ратификовали су га Лав XIII и црногорски књаз Никола.

⁶⁶ Он је изгубио свој део бискупије, затим је папски двор одбио његове планове о литургији, а његово наименовање за кардинала осујетили су Беч и Пешта.

⁶⁷ Државни архив СР Црне Горе — Цетиње, Акти Мин. иностраних дјела, 1886. и Конкордат.

У тексту конкордата била је допуштена употреба старословенског литургијског језика на подручју Црне Горе, Али већ пре закључења конкордата, Штросмајер је са надлежнима папског двора преговарао о овој тачки. Он је најпре покушао да сву дозволу издејствује и за Србију. Пошло ми је за руком да покрене београдску владу да се код папског двора заузме у том правцу. Али је Ватикан српску молбу „одбио из формалних разлога“.⁶⁸ Упркос томе, Штросмајер је гајио наду да ће старословенски литургијски језик бити уведен како у Србији тако и у Црној Гори. О томе је писао књазу Николи: „Овде се ради о једном практичном средству помоћу кога се Срби и Хрвати, источна и западна црква, могу да измире на частан и искрен начин“.⁶⁹ На крају је замолио Николу да још једном напише писмо папи и позивајући се на словенску енциклику »*Grande munus*« замоли папу да дозволи употребу старословенског литургијског језика. Никола је послушао овај савет и у једном дугом писму замолио Лава XIII, у име надбискупа Милиновића, да испуни жељу његових католичких верника.⁷⁰

Након кратког времена примио је књаз Никола позитиван одговор, и већ почетком 1887. године прихваћена је његова молба. Овај уступак објаснили су са ватиканске стране као обнављање привилегије коју је дао још Бенедикт XIV.⁷¹

Кад се обелоданило да је папа ову привилегију одобрио Црној Гори, бечка влада и посланик при Ватикану, гроф Пар, предузели су кораке како би покренули папу да повуче ову дозволу. Али све што је Аустро-Угарска могла да постигне било је обећање Лава да Црна Гора добијену концесију никако не прошири на словенска подручја Аустро-Угарске.

Случај Црне Горе оцењен је од стране владе у Бечу као судбоносна грешка Ватикана. Аустројски посланик при Ватикану, Пар, писао је у једној дугој студији о томе да је овај корак Свете столице био преурањен и да није паметан. Рим је допустио да их Штросмајер превари. Уместо да се посаветује с аустро-угарском владом, Ватикан је дозволио да Штросмајер и његови помагачи утичу на њега.⁷² Цар у Бечу дао је налог посланику Пару да недвосмислено пренесе папи мишљење о националним концесијама Словенима на црквеном подручју. О томе је Фрања Јосиф изјавио да то нису никакви религиозно-црквени, већ политички и национални мотиви који подстичу агитацију да се служба држи на словенском језику. Двоструко је непријатно сазнање да је утицај православне Књажевине Црне Горе у једном за Аустро-Угарску тако важном питању

⁶⁸ Упореди: Штросмајерово писмо Сундечићу од 5. марта 1887, у: Записи, Цетиње, 1935, том. XIV, страна 164.

⁶⁹ Штросмајерово писмо Николи од 6. марта 1887, *ibidem*, том VIII, 158.

⁷⁰ Упореди: Драгићевић, *Уговор...*, стр. 14 и следећа.

⁷¹ Упореди извештај Раага из Рима од 18. априла 1887, Дворски и Државни архив, Беч, П.А. XI, том 259, Б1. 9.

⁷² *Ibidem*, Рааг-ово писмо од 21. маја 1887.

наишао на више разумевања у Ватикану него влада његовог апостолског величанства.⁷³ Дословно каже се даље: „Радикалне снаге су већ у Чехословачкој — Хусити — у вези са овом вешћу захтевали словенски обред, а у јужнословенским земљама монархије и у Србији се због ове Штросмајерове победе над владом клицало и енергично захтевало право, које су Црној Гори тако лако признали“.⁷⁴

Страховања бечке владе у оволикој мери нису била оправдана, јер је очекивани велики покрет Јужних Словена, који би захтевао словенски литургијски језик, изостао. Али крајња одлучност Аустро-Угарске да учини све да такав покрет у његовим почецима угуши није остала без дејства. У једној noti заједничког министра финансија, Калаја, од 9. априла 1887. указује се на то да је црногорска влада, према најновијем развоју догађаја, стављена у положај да врши утицај не само на своје сопствене католичке поданике (који су већином били Албанци) већ и на оне из Далмације, Босне и Херцеговине.⁷⁵

Калај је министру спољних послова Kalnoki-у предложио неке мере, које су требало да потисну утицај, који је Црна Гора, преко словенске литургије, могла да прошири и на суседне области. То су биле следеће мере: „1. Диверзија против Црне Горе, инсценирана са наше стране; 2. Придобивање албанског и муслиманског дела становништва, да би ови у датом случају стварали немире на црногорској граници“.⁷⁶

Три године касније је нови аустроугарски посланик при Ватикану, Ривертера, пошто је, и поред огромне интервенције, папски двор допустио штампање словенске мисе за црногорску надбискупију, писао да је Црна Гора тиме извојевала победу, „која ће за цркву као и за Аустро-Угарску имати најзначајније последице“.⁷⁷

Аустроугарске дипломате при Ватикану и бечка влада сматрале су Штросмајера виновником „овог судбоносног корака“ папског двора. „Он напридује корак по корак и што му не пође за руком директно у Риму, то му успева околишним путем у Црној Гори, где је створио нови центар за агитацију, да би га пренео даље у Србију, Далмацију и Хрватску. Овом најновијом акцијом је показао да своју национално политичку улогу са свом страшћу ставља изнад улоге католичког бискупа и не преза од интрига да би спровео оно што редовним путем није био у стању да постигне“.⁷⁸

⁷³ Упореди: Државни дворски архив, Беч, П.А. 11, том 260, Ватикан, Рим, V, упутства од 21. априла 1887.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Државни архив СРБиХ — Сарајево, Акта Земаљског Министарства финансија, П.Р. — 1887, — писмо Kallaya од 9. априла 1887.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Упореди: Дворски државни архив, Беч, П.А. XI, том 260, Ватикан и Рим V, извештај од 6. маја 1890.

⁷⁸ Ibidem, писмо Paar-a од 12. маја 1887.

У једном писму Калај одбија предлог босанске земаљске владе исте године да Штросмајер путује у Црну Гору са следећим образложењем: „Пошто постоји бојазан да би Штросмајерово присуство на Цетињу, са његовим познатим политичким убеђењем, могло да допринесе да се код свих Јужних Словена уздигне углед Црне Горе... било би паметно да се бискупово путовање на подесан начин спречи“.⁷⁹

Циљеви које је црногорски књаз Никола имао у вези са словенском литургијом били су различите врсте. Пре свега није тешко претпоставити да је тиме хтео да покуша да постепено славизира Албанце.⁸⁰ Затим, књаз је закључењем конкордата претендовао да буде први словеначки државни поглавар, који ће са Ватиканом склопити споразум. Тиме је католицима Босне и Херцеговине требало да се покаже да ће он као евентуални владар уједињене Србије, којој би се прикључиле обе ове покрајине, бити толерантан и наклоњен припадницима римске цркве. У томе је даље била намера да код католика домаћих и оних ван земље створи симпатије за себе и за црногорску династију, која је у ово време с правом претеновала на заједнички престо са Србијом.

Овome се може додати привидна сагласност надлежних царске Русије, јер су баш тих година односи Николини са руским двором, удајом његових кћерки Милице и Стане са двојицу великих кнезва из куће Романових, постали још приснији. Следећи пример треба да покаже како су присни били државни, па и ранији црквени односи између обеју држава: у априлу 1888. године упутио се архимандрит Митрофан Бан у Петроград, где је са одобрењем цара и књаза Николе на свечан начин требало да буде посвећен за православног владику и црногорског митрополита.⁸¹ Није само због тога било јасно колики је био утицај Петрограда на религиозни и политички живот Црне Горе. Због тога не грешимо кад претпостављамо да је Никола руску владу и цара по питању конкордата непрестано извештавао.

Штросмајер је године 1887. на папин подстицај увукао Николу у игру као посредника између Ватикана и цара, пошто, како је бискуп писао, „нико није био способнији и позванији за сву мисију него што је био књаз Никола“.⁸²

У истом писму бискуп је рекао да се уговор са Црном Гором с руске стране може сматрати као узор. Ускоро потом је Никола отпутовао у Русију. Он је, између осталих, водио раз-

⁷⁹ Државни архив СРБиХ — Сарајево, Акта Земаљског Министарства финансија 1887, — писмо од 9. маја 1887.

⁸⁰ Ово стално долази до изражаја у извештајима аустријских дипломата из Црне Горе.

⁸¹ Упореди: Winter Eduard, *Панславизам према извештајима аустро-угарских посланика у Петрограду*, Праг 1944, прилог 7, страна 46.

⁸² Штросмајерово писмо Николи од 8. маја 1887, у: *Ист. Записи*, том XIII, страна 226.

говоре и са Победоносцевим. Отправник послова аустроугарског посланства у Риму, Okoliczany, известио је, да је по мишљењу Св. синода увођење словенског богослужења од користи за Црну Гору и да њена православна вера тиме није била угрожена.⁸³ И Калај је писао Kalnoki-у 9. априла 1887. одмах после папске одлуке о литургији: „Нема никакве сумње да је књаз Никола првенствено под утицајем Русије..“ Неколико година касније Kalnoki извештава о једном разговору са Николом, који се управо био вратио из Петрограда, следеће: „Књаз је испричао да је преговарао са Победоносцевим.. и да је овај са исходом конкордата задовољан“.⁸⁴ Годину дана касније је аустроугарски председник владе рекао на Цетињу, после Николиног повратка са једног дугог пута у Русију, „подстрек за увођење старословенске литургије књаз је добио у овој земљи“.⁸⁵

Аустроугарском представнику при папском двору пошло је за руком да све до 1893. године отегне израду служби за Црну Гору. Прва служба на старословенском језику читана је тек 1894. године. Али то није било само због аустроугарских интервенција, већ више због тога што до тада једноставно није постојала ни једна једина црногорска католичка општина, у којој је старословенски језик био у употреби.⁸⁶ Сем тога, осим самог надбискупа у Црној Гори није било ниједног јединог глагољаша. Албански католици били су, наравно, најмање за то расположени да се у њиховим црквама моли и пева на старословенском.

Дуго година пре тога водила се борба око писма на коме службе треба да буду штампане. Барски надбискуп Милиновић је двапут због овога давао оставку.⁸⁷ Штросмајер и кардинал папског двора, Бартолини, били су за ћирилично писмо. Бискупова је намера била да и Срби могу да читају ову библију. Да би се то спречило, штампана је у Риму глагољцом, под надзором папског двора, пошто је Штросмајер пре тога изјавио да је спреман да штампане у Загребу преузме делимично на свој трошак.

⁸³ Дворски државни архив — Беч, П.А. — XI, том 260, Ватикан — Рим V, Извештај од 29. јуна 1887.

⁸⁴ Ibidem, том 161, Ватикан — Рим V, белешка од 5. фебруара 1894, стр. 554.

⁸⁵ Ibidem, Извештај аустријског посланика Милинковића из Цетиња од 11. јануара 1895.

⁸⁶ Аустро-угарске дипломате у Црној Гори, пуковник Милинковић и Делоло, сачинили су брижљив попис о броју католика појединих црквених (парохија) општина, о националном саставу верника и о националности свештеника, према којем је било 1500 словенских и 3900 албанских католика. Само 2 свештеника од 11 општина били су Словени. Већина душебрижника није знало чак ни српски, а камоли старословенски литургијски језик.

⁸⁷ Упркос томе, остао је он као врховни пастир у Бару до своје смрти 1910. године. Упореди: Новак В., *Црногорски књаз Никола и примас Србије фра Шиме Милиновић*, у: Политика, Београд, 7. децембар 1933; такође: Драгићевић, *Уговор...*, стр. 19 и следећа.

У то време неколико далматинских бискупа је захтевало да се и у њиховим бискупијама исто тако примени глагољица.

Тиме је овај покрет ипак прешао границе Црне Горе. Како су, међутим, аустроугарске власти и Ватикан у таквим случајевима поступали показао је случај „бунтовничких општина“ Рицмање и Лог на полуострву Истри, где је 1902. год. позвана полиција и војска да силом спрече божју службу, која је читана на глагољци.⁸⁸

Када је најзад 1893. год. 400 служби било готово за Црну Гору, те су могле да се добију у књижари »Propaganda fide«, одмах је настала таква навала да се кроз неколико дана није могао да добије више ниједан примерак, Али ове службе су отишле за Далмацију и Истру, дакле тамо где није било предвиђено да оду, а само 4—5 комада послато је за Црну Гору.⁸⁹ Аустроугарске власти спровеле су истрагу, да би се установило у којим аустроугарским бискупијама су продаване словенске службе.⁹⁰ Истарски бискуп Флап је извршио одвратну денунцијацију, он је чак повео поворку за Рим као протест против увођења старословенске литургије.⁹¹

Према извештају једног далматинског свештеника, изгледа да су потајно скоро сви примерци покуповани од аустроугарског представништва при Ватикану, и на тај начин учињени нешкодљивим и одстрањени.⁹²

У једном извештају аустроугарског посланика при Ватикану, Ревертере, каже се: „Велику и непријатну узбуну изазвала је у католичким круговима Рима вест, која је објављена у многим новинама, да је папа руском цару поклонио један раскошно повезан примерак глагољске службе, који је надбискуп Милиновић предао цару Александру“.⁹³

То је био завршни потез акције око конкордата са Црном Гором, који је међу свим у новије време закљученим уговорима Ватикана представљао једну интересантну варијанту папског двора.⁹⁴ Ова предусретљивост Рима може се разумети само у вези са његовом намером да преко Црне Горе изгради мост, иако веома узан, који би водио за Русију. То исто важи и за мотиве православне Црне Горе са Русијом у позадини.

У тесној вези са закљученим уговором између Ватикана и Црне Горе су такође Штросмајерови напори да оствари кон-

⁸⁸ Упореди: Џецић Винко, *Религија и атеизам*, Загреб 1959, стр. 128.

⁸⁹ Дворски државни архив — Беч, П.А. XI, том 261, Ватикан — Рим V; Извештај Reverteres, од 17. августа 1893.

⁹⁰ Ibidem, ВI. 239.

⁹¹ Ibidem, Извештај Reverteres од 25. новембра 1893.

⁹² Упореди: Драгићевић, *Уговор...*, страна 20, примебда 5.

⁹³ Дворски државни архив — Беч, П.А. XI, том 261, Извештај Reverteres од 25. новембра 1893.

⁹⁴ Конкордати закључени у XIX веку са Баварском (1817), Аустријом (1855), Виртембергом (1857), Баденом (1859) садржавали су много веће услове за светског партнера него Уговор са Црном Гором (додуше, сви су они већином отказани после 1870).

кордат и са Србијом. Српска влада се енергично противила закључењу уговора; преговори су се отегли до почетка првог светског рата. Влада у Београду ставила је у задатак вишем правном службенику Ђ. Б. Несторовићу, који се бавио и науком, да напише један „чланак против конкордата“, да би православљу и свим институцијама у земљи пружила аргументе у борби за очување „свете цркве“.⁹⁵ Већ пре тога, а нарочито после почетка преговора о конкордату, појавила су се многа дела црквених историчара, у којима је јасно дошла до изражаја тежња да се сачува „вера отаца“.⁹⁶

Несторовић нарочито наводи штету коју би конкордат нанео држави, а црногорски конкордат оптужује као издају православне државне цркве. Он завршава своју књигу следећим речима: „Чувајмо зато нашу православну веру. Јер она је за Србе и српство бедем против римско-католичких Хрвата...“⁹⁷

Када је 1894. године црногорско-ватикански конкордат формално завршен, Штросмајер је, који је баш улазио у 80. годину, себи поставио главни задатак да отклони религиозни антигонизам између Срба и Хрвата. Његова активност је у великој мери почела да опада и он је морао да гледа како се све више продубљивао јаз између религија и нација. На крају ћемо га поменути још у двама ситуацијама, које су посредно у вези са Црном Гором и које треба да покажу да његов борбени дух још дуго није био сломљен.

У првом случају ради се о одбрани пољско-галицијског хришћанско-социјалног народног свештеника Станислава Стојаловског, чију борбу против пољских племића у аустроугарској Галицији и против једног дела папског двора Е. Винтер описује у својој књизи „Русија и словенски народи у дипломатији Ватикана. (Берлин 1950), и документује многим материјалом из бечке Дворске и Државне архиве.⁹⁸ Као допуна тих излагања и објављених писама могу да послуже писма Стојаловског Штросмајеру и преписка црногорског надбискупа Милиновића са ђаковачким бискупом, која се могу видети у Загребу у Штросмајеровој заоставштини.⁹⁹

⁹⁵ Упореди: Несторовић Ђ. Б., *Конкордат између Србије и Ватикана*, Београд, 1902.

⁹⁶ Упореди: Дучић Нићифор, *Историја српске православне цркве*, без ознаке места издавања, 1894; Ружичић Никанор, *Историја српске цркве*, 2 тома, Београд 1893. и сл.; осим тога: Новаковић Стојан, *Католичка црква у Србији*, Београд 1907.

⁹⁷ Несторовић, цитирано дело, страна 126.

⁹⁸ Упореди: Winter, страна 112—115 и родатак документ., стр. 159—165.

⁹⁹ Упореди писма Милиновића Штросмајеру од 28. априла 1894, 29. јуна 1894, 12. маја 1895, 19. маја 1895, 16. фебруара 1896, 24. августа 1896, Стојаловски Штросмајеру, 26. јануара 1894, 24. маја 1894, Нажалост, писма која су упућена Стојаловском не постоје у заоставштини у копији.

Као што се могло претпоставити, Стојаловски се у својој невољи¹⁰⁰ из Галиције најпре обратио Штросмајеру, који га је даље упутио на Милиновића. Милиновић се храбро заузео код папе и државног секретара Rampole,¹⁰¹ бечком нунцијуса Agliardi и председника »Propaganda fide« Ledohovskog за свог штићеника против аустроугарског папског представништва.¹⁰² Штросмајер и Милиновић су за време ове хајке против Стојаловског били стално у вези, а писма црногорског надбискупа упућена Rampoli, Ледоховском и бечком нунцију на многим местима јасно одају да су писана руком ђаковачког бискупа.

На крају, папским круговима, који су се борили против деловања Стојаловског, није пошло за руком да постигну свој циљ, да га у његовој делатности ограниче или онемогуће, зато што су се за њега заузела оба југословенска бискупа. Он је затим објавио своје рукописе у Галицији и Шлезији, мада је он *pro forma* био душебрижник и надбискуп Antivari (Бар) и тиме био заштићен од сваког напада аустроугарских државних власти. Од Штросмајера је примао такође материјалну помоћ за своје публикације на лажну адресу.¹⁰³

У свом првом писму бискупу Стојаловски широким потезима скицира свој главни принцип: „Помоћу хришћанско социјалне реформације по могућности што више унапредити и заштитити народ“.¹⁰⁴ Када га је Штросмајер после овог првог писма препоручио Милиновићу, овај је одговорио бискупу: „...Примио сам га од свег срца у своју слободну надбискупију и одмах му писао да може да се задржава и изван ове надбискупије и верујем да сам тиме сиромаху причинио велику радост.“¹⁰⁵

Бискупова трагика на крају живота

Последње значајно политичко иступање Штросмајерово била је антиугарска демонстрација за време увођења у дужност новог загребачког надбискупа Ј. Посиловића 1894. год. Посиловић је био један од многих његових сабораца и ватрени поборник глагољице у његовој бискупији у далматинском Сињу. Тиме је посланицима монархије често давао повода за интервенције и жалбе.¹⁰⁶

¹⁰⁰ У борби против пољских феудалаца, који су га оптуживали за националну издају и социјалистичко опредељење, мада он са социјализмом тамошњих радника није имао ничег заједничког, био је оптужен, уз подршку црквених меродавних места, и затворен више месеци (Упореди: Winter, *Русија и словенски народи*, стр. 113).

¹⁰¹ Упореди писмо Милиновића Штросмајеру од 23. јуна 1895.

¹⁰² Упореди: Winter, *Русија и словенски народи*, стр. 113 и следеће.

¹⁰³ Упореди оба писма Стојаловског Штросмајеру, од 26. јануара 1894. и 24. маја 1894.

¹⁰⁴ Ibidem, од 26. јануара 1894.

¹⁰⁵ Упореди писмо Милиновића Штросмајеру, 29. јуна 1894.

¹⁰⁶ Упореди Дворски државни архив, Веч, П.А., XI, 261, Ватикан — Рим, V извештај Revertere, од 20. децембра 1891, С.С. 1892, 2. марта 1892.

Двадесет осмог априла 1894. год. писао је Revertera из Рима, очигледно погрешно схватајући ситуацију, да премештај Посиловића у Загреб доноси са собом опасност: „Он је пре напуштања своје старе бискупије учинио на брзину одлучан корак (учвршћење старословенске литургије — М. З.) који његов наследник неће више моћи да оповргне“.¹⁰⁷

Штросмајерова последња писма, која је почетком 1894. г. измењао са Рачким пред његову смрт, изражавала су жељу да Посиловић постане загребачки надбискуп. Рачки је умро пре него што је Посиловић именован. Штросмајер је са задовољством примио вест о наименовању, и умирен се упутио на свечано устоличење у Загреб. Посиловић се у току гала пријема у присуству високих државних и духовних достојанственика захвалио на наименовању.

На изненађење многих присутних, Посиловић је на крају рекао да је био кандидат бана и владе и да ће се показати достојним ове части, то жели да каже овде гласно и јасно. Ако он за то уопште има заслуга, онда за њих треба да захвали бану и влади, који су спровели његово наименовање.¹⁰⁸

До ових речи Штросмајер и његови једномишљеници су веровали да је Посиловићево именовање била њихова победа и заслуга. Због тога је Штросмајеру после овога остала само једна могућност, коју је он одлучно искористио. Он се демонстративно подигао и напустио просторију. Никада се више два бискупа нису срела.¹⁰⁹

Посиловић је, уосталом, одржао оно што је обећао. На једној линији са сарајевским надбискупом Штадлером борио се од тада против старословенске литургије и био је са њим један од главних представника хрватског политичког клерикализма пред први светски рат.¹¹⁰

Овом симболичном демонстрацијом повукао се Штросмајер из јавног живота, нарочито кад га је непосредно пре тога тешко погодила смрт његовог великог пријатеља Рачког.¹¹¹

Али он је после тога још увек предузимао путовања и обилазио своју бискупију. Сваке године састајао се са другим бискупима у бањи Рогатец, где је још увек био централна личност. Али 1904. год. његов црногорски пријатељ Милиновић написао је књазу Николи следеће речи: „Овде у Рогатцу срео сам Штросмајера и са њим говорио интимно о овоме и ономе. . . После неколико дана се разболео и лежао у агонији. Одмах после тога он се опоравио и отпутовао кући“.¹¹²

¹⁰⁷ Ibidem, Извештај од 28. априла 1894.

¹⁰⁸ Упореди: Цецић, *Религија и атеизам*, стр. 156.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem, стр. 155 и следеће, и 167 и следеће; упореди такође: Новак, *Magnum crimen*, Загреб 1948, страна 6 и следећа.

¹¹¹ Упореди вапијући позив Штросмајеров, који је разаслао као пастирско писмо, у: *Преписка*, том IV, стр. 415—417.

¹¹² Драгићевић, *Уговор. . .*, стр. 23.

Дубока старост смањила је познату Штросмајерову активност и помутила његов висок дух. Угасио се сјај његове речи и нестало је оно што је „очаравало и пленило“ у његовом опхођењу са људима.

Али још у 91. години живота у једном од својих последњих писама М. Полит — Десанчићу, писао је једном од најнапреднијих српских политичара пре 1914. год. следеће речи: „Увек сам се са истом љубављу заузимао за добро Срба и Хрвата а и Ви сте то чинили. Ако у томе нисмо имали успеха, нисмо ми криви за то; али ја сам уверен да ће једном доћи време у коме ће околности присилити наше људе са ове и оне стране да се залажу за узајамну љубав и слогу...“¹¹³

Ј. Ј. Штросмајер је умро 8. априла 1905, у својој 91. год. Он је, додуше, живео у 20. веку, али је био, како је у почетку речено, човек прошлог столећа, који је, међутим, био у стању да свој поглед упре далеко у наше столеће.

Његова главна тежња — јединство Јужних Словена — испунила се, иако под другим знамењем, године 1945, тачно четири деценије после његове смрти.

Наследник Лава XIII, Пије X рекао је, после Штросмајерове смрти, да би било време да се за Ђаково нађе један „ваљани“ бискуп, који није политичар. И, овакав се нашао. Каснији ђаковачки бискуп др Акшамовић наредио је да се у бившој Штросмајеровој бискупији од 1941. год. затворе православне цркве, да се из њих одвуку црквене ствари, вршио је притисак на православне да приме католичку веру и благословио мач којим је побијено на десетине хиљада Срба.¹¹⁴

И то даје трагичну црту хтењу и делању Штросмајеровом. Оно што је он жарко желео да отклони од свог народа — наступило је ипак.

Али једна нова генерација, коју сачињавају представници свих југословенских народа, испунила је, прожета новим идејама, дело за које се он храбро, често несхваћен, залагао деценијама.

Због тога је у повељи о стварању нове Југославије 29. новембра 1943. године и име Јосипа Јураја Штросмајера споменуто на видном месту.

Dr Martin Zöller

(Превела Олга Стругар)

¹¹³ Новак, *Апостол југословенске мисли*, стр. 31.

¹¹⁴ Упореди уз то: Симић Сима, *Прекрштавање Срба и исти. Ватикан против Југославије*, Титоград, 1958,